

Dalia Satkauskytė

Vilnius

VERTINIMO KRITERIJAI LIETUVOS IR IŠEIVIJOS LITERATŪROLOGIJOJE

1989 metais į *Metmenų* anketą panašia tema atsakinėjo Lietuvos ir išėivijos literatūros kritikai.¹ Tuomet, aidint euforiniams šūksniams, kad lietuvių literatūra yra viena, vis dėlto konstatuota, kad literatūrų suartėjimas dar tėra geri norai.² Arba dar kategoriškiau: išėivijos literatūra – vis dėlto kitokia literatūra.³ Kitokia ir literatūros kritika, sąlygota skirtingos patirties, visuomeninio ir literatūrinio konteksto, vertinimo įpročių ir įgūdžių.⁴

Literatūrų bendrumas per tiek metų jau ne tik retoriškai išgarsintas – jis, regis, jau įtvirtintas ir pirmąją bendrą literatūros istoriją – turime galvoje Vytauto Kubiliaus darbą *XX amžiaus lietuvių literatūra*. Tačiau šioje knygoje įtvirtinamas ir išėivijos kritikos kitoniškumas. Autorius bent keletą kartų užsimena apie tai, kad išėivijos kritika ir toji Lietuvos kritikos dalis, kuri paveikta vakarietišku teorijų, linkusi ignoruoti vertybinę literatūros gradaciją ar atsisakyti vertinimo kriterijų. Štai kaip apibūdinami Rimvydo Šilbajorio darbai:

Įsijautimas į autoriaus vidinę kūrybos logiką – didžiausias kritiko rūpestis – nepalieka objektyvesnių atramos taškų vertybiniais sprendimams. Šilbajoris nežymi meninių viršūnių ir nuosmukių, išdėlioja visus rašytojo (J. Aisčio ar A. Škėmos) kūrinčius be jokios gradacijos į to paties lygmens lentyną. Pasidavęs estetinei kūrinio traukai ir rašydamas su poetiniu įkvėpimu, Šilbajoris pernelyg

¹ „Perspektyvų skirtumai: Kęstutis Nastopka, Darius Kuolys, Saulius Žukas, Rimvydas Šilbajoris, Kostas Ostrauskas, Violeta Kelertienė“, *Metmenys*, nr. 57, 1989, p. 148–165.

² *Ibid.*, p. 158.

³ Saulius Žukas, *ibid.*, p. 154.

⁴ Kęstutis Nastopka, *ibid.*, p. 151. Reikėtų pridurti, kad terminas *literatūros kritika* čia vartojamas plačiąja prasme – kaip gana gremėzdiškas literatūrologijos sinonimas.

ištesia savo interpretacijas, kurios neįgauna aštresnių probleminių ir kompozicinių kontūrų.⁵

Taigi šiuo atveju išseivijos kritiko darbuose pasigendama *objektyvių* estetinių sprendimų. Tačiau kitoje vietoje, kalbant apie struktūralizmo pasekėjus Lietuvoje, pasigendama jau *subjektyvumo*:

Konceptualaus mąstymo vertikalinės linijos ir universalumo matmenys, pagrįsti Vakarų tradicija, formavo perdėm intelektualinį kritikos profilį, kur betarpiškas santykis su kūrinio visuma ėmė silpnėti. Reliatyvistinis kuriamų vertybių suvokimas, atsisakius „žymėti pažymiu“ rašytojų kūrybą, sutaikė kritiką su literatūros vidutiniškumu ir narciziškumo antkryčiu. Kritika dažniausiai tik legalizuodavo savaime pasikeitusias kolektyvinio mąstymo ir estetiškos kultūros vertybines orientacijas. Ji nedrįso versti iš sostų literatūrinės nomenklatūros, užtvindžiusios knygų rinką savo daugiažodžiais kūriniais, ir griauti suplėkusių vertybių sienas, kad būtų išvalyta erdvė vos gimstančioms tendencijoms.⁶

Kubilius kalba apie amžiną literatūros (iš apskritai meno) kritikos problemą – objektyvumo ir subjektyvumo santykį. Vakarietiškoje „stovykloje“ pasigendama ir vieno, ir kito, nors būtent toje stovykloje ir bus „apsigyvenęs“ kritikas, bene subtiliausiai balansuojas tarp šių dviejų polių. Turime galvoje tą patį Šilbajorį, kuris kritikos egzistavimo sąlyga ir laiko įtampą tarp analizės ir, kaip jis vadina, „instinkto“, kūrybinės vaizduotės: analitinės kalbos ir dalykų, kuriuos galima „apipavidalinti tik savo kūrybinga vaizduote ir išreikšti kartais tik subjektyvia, tiesiog grožinės literatūros kategorijomis operuojančia kalba“.⁷

Būtent pačioje kritinio teksto materijoje, t.y. jo kalboje, ryškiausiai matyti kultūrinių ir teorinių kodų skirtumas. Apibendrintai kalbant, dažnam Lietuvos kritikui teksto analizė bei analitinė kalba atrodo esanti svetima pačiai kritikos esmei. Daugeliu atvejų čia lieka tik instinktas, vyrauja poetiškas kalbėjimo būdas – už kritiko pernelyg jaučiamas neišsipildęs poetas. Paradoksalu, bet teksto drausmės, labiau precizuoto, nors jokių būdu ne desubjektyvizuoto, stiliaus rasime kai kurių poetų – ypač Sigitos Gedos ir Sigitos Parulskio – recenzijose. Nors

⁵ Vytautas Kubilius, *Lietuvių literatūros istorija: XX amžiaus literatūra*, Vilnius: Alma Littera, 1995, p. 699.

⁶ *Ibid.*, p. 687.

⁷ Tomas Venclova, „Neustojčivoje ravnovesije: vosem' russkich poetičeskich tekstov“, in Rimvydas Šilbajoris, *Netekties ženklai: Lietuvių literatūra namuose ir svetur*, Vilnius: Vaga, 1992, p. 628.

pastarasis ir nevengia progai pasitaikius „užvažiuoti“ teorijai ar metodui (beje, ypač kliūva semiotikai), bet kartais ir pats nepajunta, kaip ima gana kryptingai vartoti kai kurias analitines sąvokas. O kai pasijunta taip daras, nevengia blaivios autoironijos. „Kas tinka poetui, tas, mano galva, kenkia literatūros istorikui“⁸, – teigia Geda, apibūdindamas minėtą Kubiliaus knygą. O Juozas Aputis tame pačiame pokalbyje konkrečiau nurodo pernelyg poetiško kalbėjimo apie literatūrą minusus: „Istorijai nelabai tinka pernelyg poetiškas, puošnus kūrybos nagrinėjimas. [...] Kai taip aptariama vieno, dviejų autorių kūryba, tai dar nieko, bet kai knygoje tokių aptarimų susideda daug, darosi sunkoka vieną autorių atskirti nuo kito ar kitų.“⁹ Aputis čia gana taikliai apeliuoja į vieną svarbiausių literatūrologijos kompetencijų – į gebėjimą atpažinti ir apibūdinti grožinio teksto ar tekstų grupės (sakykim, atskiro autoriaus kūrybos) savitumą.

Išėivijos literatūros kritikai, ypač tie, kurių „pasiruošimas, bent jau metodologine prasme, buvo daugiau akademinis negu šiaip visuomeninis“¹⁰, labiau linkę jungti, derinti kritiką siaurąja prasme ir literatūros mokslą – tai pastebi Šilbajoris, lygindamas žemininkų-lankininkų poziciją su vėlesne išėivijos literatūrologų karta. Teksto analizė ir interpretacija čia iš tikro gana akivaizdžiai persveria „vertinimą pažymiu“. Beje, pastarojo čia pasigenda ir kai kurie vyresniosios kartos išėivijos kritikai. „Aplamai Viktorija Skrupskelytė gerai pažįsta lietuvių literatūrą, atskleidžia naujus jos vystymosi etapus, nepaneigdamą ir senesnių laimėjimų. Gal kiek pasigendama ryškesnio estetinio vertinimo“, – rašo Vladas Kulbokas apie tos vėlesnės kartos kritikę *Lietuvių egzodo literatūroje*.¹¹ Taigi skirtingas literatūros kritikos uždavinių suvokimas yra ne tik gyvenimo skirtingose erdvėse, bet ir laiko pasekmė – skirtingos kartos turi skirtingą patirtį, ir kultūrinę, ir metodologinę, ir egzistencinę. „Teorių bumo“ metu subrendusiai kartai (Violetai Kelertienei, Viktorijai Skrupskelytei, Ilonai Gražytei-Maziliauskienei, iš dalies Rimvydui Šilbajoriui) vertinimo aktas yra pats kūrinio ar kūrybos pasirinkimas analizei ar interpretacijai. Už „objektyviai“ ar „subjektyviai“ vertinančius

⁸ „Darbštumas ir skubėjimo kaina“, *Metai*, 1996, nr. 1, p. 80.

⁹ *Ibid.*, p. 75–76.

¹⁰ Rimvydas Šilbajoris, „Žemininkų-lankininkų karta: (Bendroji situacija)“, in *Lietuvių egzodo literatūra 1940–1990*, redagavo Kazys Bradūnas ir Rimvydas Šilbajoris, Čikaga: Litanistikos institutas, 1992, p. 335.

¹¹ Vladas Kulbokas, „Kritika ir literatūros mokslas“, in *ibid.*, p. 770–771.

žodžius svarbesniu dalyku tampa atskleisti kūrinio struktūros ir stiliaus (beje, išėivijoje dažniau rašoma – kalbos) savitumą, pagaliau – literatūros mokslo ribas peržengiančias implikacijas. (Reikia nepamiršti, kad interdisciplinariai poreikiai atsirado (ar išryškėjo) kartu su struktūralizmu. Be to, vėlesnėse teorijose apskritai teigiama tokių sąvokų kaip tiesa ir objektyvumas krizė.) Dėl tų skirtingų metodologinių pagrindų atsiranda ir skirtingas paties kritinio teksto proporcijų supratimas – analizė Kubiliui atrodo kritinio teksto perteklius, išėstumo, stiliaus nevaldymo simptomas.

Analizė mėginama pateisinti, „sutaikyti“ su vertinimu ir Lietuvos literatūrologų darbuose. Viktorija Daujotytė knygoje *Lyrika mokykloje* šią problemą mėgina spręsti sinchroniniu literatūros padalijimu:

Klasiką analizuoti ir vertinti yra lengviau. Iš anksto žinome, kad tai tikrai meninis tekstas, dėl kurio vertės neabejojama. Įvairiais būdais ir metodais įrodinėjame tai, kas seniai žinoma [...]. Kaskart iš naujo analizuojant klasiką, tarsi tikrinamas jos estetiškas gyvybingumas. Ir kartu jis palaikomas, plečiamas, aktyvinamos prasmės.

Sunkiau ir problemiščiau yra su dabarties kūriniais. [...] Prieš analizuodami turime bandyti atsakyti į klausimą, ar verta tai daryti. Paradoksalu, bet mažiau individualius tekstus dažnai yra lengviau analizuoti, ypač taikyti jiems metodus. Individualūs kūriniai metodą „atmeta“. Bet be analizės teksto priskyrimas menui ar atmetimas taip pat negali būti pagrįstas. [...]

Pirmas principas žvelgiant į postmodernistinių eilėraščių: netaikyti jam klasikos aiškumo, išbaigtumo, tikslingumo kriterijų.¹²

Kiek kitais terminais čia kalbama apie tą patį objektyvumo – subjektyvumo santykį. Objektyvumą čia reikėtų teksto analizė, subjektyvumą – analizei besipriešinantis kūrinio individualumas. Tačiau, kalbant apie tai, kas vadinama klasika, toji vertinimo proporcija lyg ir nustoja galioti. Klasika nebevertinama, ji jau įvertinta. Žodžiu, klasika yra tai, apie ką pasakyta, kad tai yra klasika. Subjektyvi abėjonė lyg ir neleistina, o objektyviųjų priemonių (analizės) tikslas yra tik patvirtinti iš anksto žinomą kūrinio vertę.

Tačiau tarp išėivijos kritikų, ypač dar teberašančių žemininkų-lankininkų, būtent tai, kas laikoma klasika, labiausiai ir linkstama vertinti. Alfonsas Nyka-Niliūnas pirmuoju *Lietuvių egzodo literatūros* straipsniu „Vyriausios kartos duoklė“ gana kategoriškai „nurašo“ kai kuriuos klasikus. Vincas Krėvė-Mickevičius jaunesniajai kartai nebesuprantamas

¹² Viktorija Daujotytė, *Lyrika mokykloje*, Kaunas: Šviesa, 1995, p. 118–119.

dėl jo pernelyg atavistinio konservatyvumo ir nebeaktualumo laiko kontekste [...] ir kone absoliutaus atsparumo intelektualinėms laiko revoliucijoms (dėl to jis daugeliu požiūrių taip ir neperžengė XIX a. ribos), bet gerbė ir vertino kaip jau praėjusio laiko apraišką. [...] Normaliai vertinant, visa prieš Pirmąjį karą ir pokario metais parašytoji Vaitkaus poezija dėl jos santykio su laiku jau pačioje savo genezėje buvo nebeaktuali, pasenusi.¹³

Niliūno vertinimai bus bene kategoriškiausi visoje *Lietuvių egzodo lietratūroje*, bet juose tarsi susikoncentravusi bendra išėivijos kritikos tendencija: vertingesniu laikomas ne tiek tas kūrinys, kuris tęsia tradiciją, ypač tautiškai angažuotą, kiek tas, kuriame matyti pastanga iš tos tradicijos išsivaduoti. Pernelyg stipri tradicija reiškia anachronizmą, apribojantį galimybę kalbėti savojo laiko terminais apie savąją pakitusią egzistencinę situaciją. Tas pats Niliūnas, šiaip jau Krėvės *Dangaus ir žemės sūnus* tiesiai šviesiai ir pavadinęs „savotišku anachronizmu“, štai ką randa juose teigiamo:

Krėvė šiame veikalė, kaip savo laiku Donelaitis *Metuose*, operuoja nebe lokalinio, bet visuotinio rango terminais ir nebe specifiskai lietuvių, bet visuotinės literatūros plotmėje, kitaip sakant, nebe etninių instinktų, bet visuotinai suvokto pasaulio ir jame veikiančių tarpusavy kovojančių jėgų kosminės dialektikos perspektyvoje.¹⁴

Bronius Vaškelis, rašąs apie egzodo dramą, pasigenda ne tautinio charakterio, bet „egzistencinės dimensijos personažų“.¹⁵ Kaip rašo Alina Staknienė, Eduardo Cinzo prozos privalumas yra tas, kad jo romanų lietuviai veikėjai – jau pasaulio piliečiai, nusikratę emigranto komplekso.¹⁶ Viktorijos Skrupskelytės nuomone, Aisčio *Intymios giesmės* yra vienas vertingiausių poeto rinkinių, „nes čia poeto buvo norėta prasiveržti į žmogiškas, ne specifiskai lietuviškas problemas“.¹⁷

Savojo laiko terminai išėivijoje, be kita ko, reiškia ir pastangą orientuotis į pasaulinę literatūrą bei kelti jai taikomus vertinimo kriterijus. Lietuviškas kūrinys be jokio mažumo komplekso sugretinamas su

¹³ Alfonsas Nyka-Niliūnas, „Vyriausios kartos duoklė“, in *Lietuvių egzodo literatūra*, p. 23, 27.

¹⁴ *Ibid.*, p. 24.

¹⁵ Bronius Vaškelis, „Egzodo dramaturgija: Bendroji apžvalga ir nepriklausomybės amžininkai“, in *ibid.*, p. 321.

¹⁶ Alina Staknienė, „Kiti žemininkų-lankininkų bendraamžiai beletristai“, in *ibid.*, p. 527.

¹⁷ Viktorija Skrupskelytė, „Jonas Aistis (1904–1973)“, in *ibid.*, p. 61.

didžiųjų literatūrų veikalais. Anot Vytauto A. Jonyno, Algirdo Landsbergio pjesė „Penki stulpai turgaus aikštėje“ lyriškumu, intelekto žaismu, dokumentiniu autentiškumu ir legendiniu koloritu nė kiek ne menkesnis kūrinys net už Jeano Paulio Sartre'o pjeses, nors jo pagrindinės temos (heroizmas ir pasiaukojimas tautai) jau sunkiai besuprantamos Amerikos kontinento augintiniams.¹⁸

Lietuvoj, regis, kiek svarbiau yra ne santykis su dabarties situacija (nors ši tendencija jau irgi ima stiprėti), kiek santykis su tradicija. Tautiškumo/visuotinumumo santykyje dar nusvertų tautiškumas. Kubiliaus literatūros istorija itin akivaizdžiai pagrįsta tautiškumo konceptu, literatūros procesas pateikiamas kaip lietuvių tautos kelio į išsilaisvinimą variantas. Toks traktavimas iš karto užmeta ideologinį tinklą. XX amžiaus pirmosios pusės literatūra suskirstoma į skyrius pagrečiui žanrinio, literatūros srovių ir ideologiniu aspektu: psichologinis realizmas, tendencinė proza, drama, poezija (t.y. kairiosios pakraipos literatūra – Janonis, Jasiukaitis, Jovaras, Laucevičius-Vargšas) ir tautinio idealizmo literatūra (Vydūnas, Gira, Krėvė, Vaižgantas). Pastaroji, jei žiūrėsime autoriaus suskirstymo, atrodo esanti tokia pat tendencinė, kaip ir kairioji – tik su tendencija į kitą pusę. Ideologinis kriterijus tampa pagrindiniu vertinimo matu, kuriam pajungiami estetikos dalykai:

Tautinio idealizmo literatūra, pasirinkdama temas ir formas, **sprendė estetiškes problemas**. Ji išplėtė fantazijos, abstrachavimo, kūrybinės intuicijos, stiliaus energijos galią, nes **privalėjo** ne tiek mimetiškai atspindėti esamą realybę, kiek **kurti idealius tautinio charakterio ir tautinės būties pavidalus** [išskirta mano – D.S.].¹⁹

Toks skirtingų pozicijų pasirinkimas liudija ne tik skirtingą metodologinę, teorinę, bet ir istorinę patirtį. Kaip teigia Hansas Ulrichas Gumbrechtas, literatūros tyrinėjimai apskritai yra grindžiami vienu iš dviejų konceptų – tautos ar žmogaus, ir tas pagrindimas yra gana dėsningai geografiškai pasiskirstęs. Tose šalyse, kuriose socialinės struktūros pokyčiai vyko gana taikiai, kur buvo orientuojamasi į universalias žmogiškąsias vertybes, literatūros tyrinėjimo objektu tapo tekstas – be kokių nors tautinių ar istorinių apribojimų. O kraštuose, kuriems teko būti nuolatinėje pasipriešinimo ir ginties pozicijoje, linkstama sukurti šlovingą praeitį. Tad literatūros istorijos

¹⁸ Žr. Vytautas A. Jonynas, „Algirdas Landsbergis (g. 1924)“, in *ibid.*, p. 589.

¹⁹ Vytautas Kubilius, *op. cit.*, p. 72.

rašymas čia tampa viena pagrindinių literatūrologijos praktikų.²⁰ „Išėivija neturi istorijos ta prasme, kaip ją turi Lietuva“²¹, – jau minėtame *Metmenų* pokalbyje teigia Šilbajoris, nors būtent jam iš visų išėivijos literatūros kritikų labiausiai rūpi literatūros ir tautos likimo sąsajos. *Lietuvių egzodo literatūra* lyg ir šiek tiek pretenduotų į istorijos žanrą – tačiau tame istoriškume nėra ideologijos. Literatūros procesas pateikiamas kaip skirtingų kartų literatūrinių pažiūrų sklaida. Tačiau svarbiausias dėmesys tenka personalijoms; nevengiama nukrypimo į išsamesnę vieno ar kito kūrinio analizę.

„Egzistencinio aktualumo“ problema turbūt ir sąlygoja tai, kad Lietuvos ir išėivijos kritikai dažnai skirtingai vertina kūrinius, neatitinkančius vakarietiškojo modernumo sampratos. Kaimietiškoji problematika išėivijos kritiką sudomins daug rečiau. Ten, kur Lietuvos kritikas pagirs už nuoširdumą, amerikietis papriekaištaus dėl distancijos stokos. Štai Violeta Kelertienė mano, kad Broniaus Radzevičiaus *Priešaušrio vieškeliai* dar nėra lietuviško intelektualaus romano viršūnė. „Bėda ta, kad nėra aiškiai nusistovėjusios ir vieningos autoriaus nuomonės, kaip rašyti, koks stilius, be stebinančio autentiškumo priklausytų tik jam pačiam.“²²

Žinoma, jokių būdu negalime teigti, kad tik taip yra Lietuvoje, o tik anaip – išėivijoje. Kalbama „ne apie du konfrontuojančius požiūrius, bet apie tam tikrą savarankiškų nuostatų derinį šiapus ir anapus“ (taip siūlė Kęstutis Nastopka prieš aštuonetą metų).²³ Be to, turbūt jau būtų galima teigti, kad aptartos nuostatos Lietuvos akademinėje kritikoje atsiduria lyg ir krizės situacijoje – tą liudytų audringa reakcija į Vytauto Kubiliaus *Lietuvių literatūros istoriją*.

²⁰ Hans Ulrich Gumbrecht, „The Future of Literary Studies?“, in *New Literary History*, t. 26, 1995 vasara, nr. 3, p. 563–564.

²¹ „Perspektyvų skirtumai“, p. 159.

²² Violeta Kelertienė, „Apyaušrio metafizika“, *Metmenys*, nr. 61, 1991, p. 203.

²³ „Perspektyvų skirtumai“, p. 149.